

С. Водотика

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА В 1920-і роки ХХ ст.: КОНТИНУЇТЕТ ЧИ РОЗРИВ СПАДКОВОСТІ

Анотація. У статті показано процес розвитку українського суспільствознавства та гуманітарних наук в 20-і роки, а також переслідування видатних вчених з боку держави.

У проблемі досягнення вітчизняним суспільствознавством світового рівня не виникає особливих дискусій з приводу оціночних критеріїв цього жаданого рівня. І не тому, що в цій царині українським науковцям все остаточно зрозуміло, а тому, що дискусії з цього питання - це справа майбутнього. А сьогодні на часі дня в Україні інша, більш загальна, проблема - як, якими шляхами треба йти до означеної мети. В сучасному наукознавстві переважає зважений підхід до шляхів перебудови науки, підкреслюється необхідність всебічного використання існуючого наукового потенціалу, збереження інтелектуальної еліти. В історичному аспекті питання співвідношення конкретно революційного та еволюційного шляхів розвитку вітчизняної науки взагалі і в 1920-і роки зокрема, практично не розроблені.

Отже, спробуємо дослідити деякі аспекти долі дореволюційного наукового потенціалу в 1920-і роки, для чого існує достатня та достовірна джерельна база. Так, певні фактичні відомості про створення соціальних наукових установ містяться в збірниках документів і матеріалів з історії культурного будівництва. Це рішення вищих законодавчих органів, звіти наркомату освіти УСРР, доповідні записки про організацію наукових структур, статистичні зведення про динаміку різних типів дослідних закладів. Проте в подібних збірниках процес наукового будівництва поданий однобічно, і вони не дають реального уявлення про створення системи наукового суспільствознавства.

Різноманітні і в цілому достовірні відомості про шляхи створення дослідних установ містяться в публікаціях, в першу чергу, звітах самих цих установ, на сторінках наукової періодики, в опублікованих Держпланами СРСР і УСРР результатах спеціального обстеження наукових установ та наукових кадрів.

Разом з тим вивчення офіційного діловодства засвідчує, що далеко не всі аспекти використання дореволюційного наукового потенціалу знайшли в ньому відповідне відображення через відомі риси суспільно-політичного життя. До того ж фонди багатьох наукових установ, які були ліквідовані в кінці 1920-х - на початку 1930-х років, або зовсім не збереглися, або збереглися фрагментарно. Тому при вивченні означеного нами питання обов'язково слід звернутись до особистих фондів видатних вчених, які останнім часом або поповнились новими документами, або покинули спецховища. Зокрема, йдеться про фонди першого президента НАН України В. Вернадського, фундаторів національної академії Д. Багалія, М. Василенка, А. Кримського та багатьох інших вчених. В них є чернетки та копії офіційних документів, ділове й приватне листування, щоденники й інші документи, що суттєво доповнюють, а нерідко й дозволяють по-новому оцінити проблеми шляхів розвитку науки в 1920-і роки. Відразу зазначимо, що в означений період Радянською владою були створені певні умови для українського національно-культурного відродження і вперше в історії України засновано державну систему суспільствознавства. Водночас правлячий режим наполегливо прагнув нав'язати суспільству комуністичну доктрину. У науковому будівництві йшлося про зруйнування дореволюційної науки, про зневагу до гуманітарних досліджень взагалі, ідеологізацію та політизацію соціального знання, зведенню суспільствознавства до роз'яснення та коментування праць класиків

наукового комунізму та рішень Комуністичної партії.

У соціальних науках спадковість надзвичайно важлива, і виявляється вона в наукових дослідженнях і персоніфікується в їх авторах. І ця закономірність чітко виявилась в 1920-і роки. Перш за все континуїтет мав свій вираз до страшних подій погрому української науки у структурі кадрового потенціалу. Так, в 1927 р., згідно до наших підрахунків, налічувалось 1452 вчених-гуманітаріїв. З них 60.5% було зайнято в науково-дослідних установах, 16.5% працювали у вузах, 13% співробітничали в наукових та інших структурах (переважно, в освітянських)¹.

Кількість науковців не забезпечувала потреби дослідних установ. Так, у 1918 р. на одну дослідну установу соціального профілю приходилось в середньому 3,2 співробітники, в 1923 р. - стільки ж, в 1927 - 3,5. Сучасне ж наукознавство визнає оптимально чисельність подібних структур у 15-20 творчих працівників. Відставання чисельності наукових співробітників від кількості дослідних установ обумовлювалась, головним чином, різким скороченням чисельності вчених протягом 1918-1922 рр. Так, з 45 професорів і доцентів-суспільствознавців Харківського університету, які працювали у 1918 р., на середину 1920-х років залишилось 21, тобто 47%².

Зрозуміло, що цей процес наніс руйнівного удару по традиціях вітчизняного суспільствознавства, а в деяких випадках (славістика, історія церкви, візантологія, медієвістика) - без перебільшень нищівного.

Однозначно у 1918-1922 рр. частина українських вчених повернулася на батьківщину, де започаткувала нові напрямки соціальних досліджень. Це А. Кримський, А.Оніщук, М.Туган-Барановський. Опинившись в УСРР, частина вчених-галичан (М. Яворський, А. Музичка) зайняли визначне місце в розвитку науки. У 1924 р. повернувся разом з частиною своїх прихильників і патріарх української історіографії М. Грушевський, який буквально оживив історичні дослідження в Україні.

Все це свідчить про неоднозначність змін у складі вчених. Безумовно, масова еміграція науковців суттєво ускладнила, а подекуди й унеможливила збереження й розвиток традицій вітчизняного суспільствознавства. Проте значна частина вчених старої формації продовжила і в радянських установах свою працю, нерідко пом'якшуючи, гальмуючи чи в інший спосіб нейтралізуючи (принаймні до 1927 р.) негативний вплив дій більшовицького режиму. Сьогодні вже стали загальновідомими численні факти боротьби академіків М. Грушевського, С.Єфремова, М.Василенка та інших вчених проти втручання чиновників в справу науки.

Разом з тим поза наукою в роки Радянської влади залишилась і частина реакційної професури великодержавно-монархічного світогляду, що мало в цілому позитивне значення. Природно, що до долі вчених треба ставитись вкрай обережно і коректно, всебічно вивчати його творчість й уникати однобічних оцінок, бо кожна видатна особа не може вміститись в прокрустове ложе чорно-білих оцінок. Для прикладу досить навести ім'я відомого одеського вченого-історика І. Линниченка. Як політик, він - учень В. Антоновича - до кінця життя залишився прихильником "єдиної-неподільної Росії".

Повернення в Україну частини українських вчених з близького і далекого зарубіжжя суттєво збагатило вітчизняне суспільствознавство досвідом світової і, зокрема, російської науки.

Не слід забувати і про те, що Радянська влада відкрила двері вузівських аудиторій і дослідних установ перед тими українськими вченими, які через політичні утиски за царату залишились поза державними науковими структурами. Достатньо навести приклад Одеського історика і правника академіка М. Слабченка. Саме завдяки таким вченим українське соціальне знання збагатилось кращими демократичними традиціями,

стало ближче до української культури і національно-демократичного руху.

Якщо взяти до уваги, що на підготовку вченого-суспільствознавця необхідно 15-20 років, неважко зрозуміти, що до кінця 1920-х років саме дореволюційний кадровий потенціал в значній мірі визначав шляхи розвитку науки і наукового будівництва.

Пролетаризація науки до 1928 р. не змогла принципово змінити соціальні джерела формування вчених порівняно з попереднім періодом, оскільки для більшості науковців тоді ще не головним в оцінці студента і вченого була все ж таки його кваліфікація, а не соціальне походження. Так, у 1927 р. вихідці з робітників склали 4% вчених і 13% аспірантів, з селян - 17% і 25% відповідно, службовців - 69% і 52%. Навіть серед аспірантів Українського інституту марксизму-ленінізму, де критерій соціального походження був практично визначальним, вихідців з робітників було 13%, а з службовців та інтелігенції - 67%³.

Висновок про те, що саме вчені старої формації визначали ситуацію в науці, особливо безпосередньо на рівні дослідних установ, підтверджується й аналізом якісного складу науковців. Спеціальне дослідження Держплану СРСР і УСРР, проведене у 1927 р., зафіксувало таке. Науковці з дореволюційним науковим стажем склали 60% працівників науково-дослідних структур, а серед докторів наук вони склали навіть 96%. Зрозуміло, що по окремих галузях питома вага вчених з дореволюційним стажем змінювалась залежно від зацікавленості влади у використанні певної науки у своїх інтересах. Так, серед економістів їх було 62%, істориків і працівників - 4%, філософів - 40%⁴.

До того ж вчені саме з цієї категорії очолювали практично всі дослідні заклади (ВУАН, науково-дослідні кафедри, інститути, наукові товариства), складаючи абсолютну більшість керівників науки середнього рівня. Вони на той час, як правило, вже мали авторитет в науці, досвід науково-організаційної роботи, наукові школи чи напрямки дослідження, учнів і послідовників. Це були у своїй переважній більшості патріоти, вчені з великої літери. До їх числа можна віднести М. Біляшівського, О. Гілярова, М. Грушевського, С. Єфремова, А. Лободу, Д. Яворницького й десятки інших вчених.

Саме старі кадри, попри матеріальні нестачі, політичні і матеріальні цькування, труднощі засвоєння радянських реалій життя зробили вирішальний внесок у становлення українського суспільствознавства 1920-х років на шляхах засвоєння і розвитку кращих вітчизняних і світових традицій наукового будівництва.

Іншу категорію вчених, які теж становили "актив" еволюційного шляху розвитку вітчизняного суспільствознавства, склали науковці з дореволюційними дипломами, але які почали наукову працю після 1918 р. Це археолог М. Болтенко, філософ В. Асмус, історик М. Бречкович, сходознавець Т. Кезма та інші відомі вчені, а питома вага такої категорії становила 18% всіх науковців⁵. До 1928 р. ці вчені працювали переважно науковими співробітниками і керували роботою окремих структурних підрозділів наукових установ - підкомісій комісії ВУАН, секцій науково-дослідних кафедр тощо. Лише окремі представники цієї категорії (приміром, одеський історик М. Слабченко) очолювали цілі дослідні заклади.

До третьої категорії вчених були віднесені вчені з радянськими дипломами, які склали 20% співробітників науково-дослідних установ. Але більшість їх почала вчитись у дореволюційних університетах і лише закінчили освіту за радянської доби, тому в більшій частині були носіями старих наукових традицій. В радянський час вони заявили себе як здібні молоді науковці, що дали на 1927 р. 20%⁶ радянської аспірантури. Це сходознавець А. Коновалевський, етнолог В. Білецька, історик М. Рубінштейн та інші.

Таким чином, кадровий склад суспільствознавців України за своїми кількісними та якісними показниками створював об'єктивну основу для розвитку соціального знання на шляхах еволюції, спадковості, континуїтету. Хоча, зрозуміло, цей потенціал до 1928 р. в значній мірі не було реалізовано через загальнополітичні умови, а після 1928 р. взагалі ліквідовано. Адже репресії проти української науки своїм вістрям були спрямовані саме проти вчених старої формації.

Слід наголосити, що в Україні порівняно з іншими радянськими республіками питома вага вчених старої формації була вищою і вони були набагато менш "радянизовані". Приміром, серед аспірантів в Росії осіб з радянськими дипломами налічувалось 51%, а в Україні - нагадаємо - лише 20%. Саме в Україні раніше, ніж в Росії, були у 1923 р. відновлені (за активною С. Семковського і Д. Багалія) наукові ступені і звання, той же Д. Багалій у 1926 р. рішуче виступав проти намагань профспілок надавати вченим наукову кваліфікацію.

Співвідношення еволюційних і революційних шляхів розвитку українського суспільствознавства доцільно простежити на системному рівні, тобто порівняти дореволюційну і пожовтневу системи дослідних установ соціального знання. Із зрозумілих причин до 1917 р. в Україні не існувало національної наукової інфраструктури, хоча з останньої третини ХІХ ст. почалось складання окремих її елементів. Цей процес до національно-демократичної революції 1917-1918 рр. не завершився.

Тому подальший аналіз буде стосуватись не системи радянського суспільствознавства УСРР в цілому, а провідних його структур - Всеукраїнської Академії наук, науково-дослідних кафедр, наукових товариств. Такий підхід, попри деякі його вади, за нашим переконанням, дозволяє зробити обґрунтовані спостереження і висновки щодо предмету дослідження.

Створення і діяльність вищої державної наукової одиниці - ВУАН - з підтвердженням діалектичної взаємодії еволюційного і революційного шляхів розвитку вітчизняного суспільствознавства. І знов-таки до 1928 р. домінували тенденції еволюції, а з 1928 р. - революційно-нищівні.

Сама ідея створення української академії "назріла" на рубежі ХІХ-ХХ ст. серед різних угруповань вчених. Цікаво, що згідно невидрукуваному "Звідомленню про діяльність ВУАН за 1919-1930 рр." вона належала В. Антоновичу.

Очолили роботу по організації української академії всесвітньовідомі українські вчені: В. Вернадський, М. Василенко, М. Туган-Барановський, А. Кримський, Д. Багалій. У статусі та структурі УАН знайшли яскраве втілення кращі традиції вітчизняної і світової науки: демократизм і самоврядування, альтернативність, націленість на вченого-дослідника, патріотизм, гуманізм, автономія щодо влади, спрямованість на потреби народу.

Особливо приваблює намагання фундаторів УАН дистанціюватись від політики і подолати занадто ідеологічну заангажованість української науки, що об'єктивно зумовлювалось майже 220-річною відсутністю української державності. Так, В. Вернадський писав: "Я не політик. Головне місце в моєму житті займав і займає науковий пошук...", а після обрання його президентом УАН вийшов з кадетської партії⁷. В цілому ВУАН до 1927 р., як відзначав ЦК КП(б)У, стояла "осторонь компартії"⁸.

Суттєву роль в історії академії відіграли дореволюційні наукові товариства України. Адже НТШ і УНТ вперше взяли за практичну реалізацію ідеї національної академії. Це наклало відбиток на цілі, задачі, структуру, принципи і характер діяльності УАН. Так, влітку 1918 р. від позиції УНТ багато в чому залежало створення УАН, оскільки товариство мало міцну матеріальну базу, неабиякий авторитет, сталі традиції і більшість активних фундаторів УАН були його членами. УНТ в цілому і

морально, і організаційно, і матеріально підтримало академію. Між УАН і УНТ склались ділові стосунки співробітництва і взаємодії.

У 1921 р. рішенням Наркомосу УСРР УНТ було злито з УАН і до академії перейшли матеріальна база товариства (музеї, бібліотека, архів, типографія), більше 50 кращих науковців республіки, філії товариства у Харкові, Чернігові і Лубнах, чим було започатковано формування мережі академічних місцевих осередків. Це привело до того, що УАН дійсно стала Всеукраїнською, а у 1921 р. у нове положення про академію увійшла низка статей із статуту УНТ. Тому є всі підстави вважати академію реальною спадкоємницею НТШ і продовжувачкою його традицій.

Позиції ВУАН як спадкоємниці спадщини дореволюційних наукових товариств посилило приєднання у 1921 р. до академії історичного товариства Нестора-літописця, яке зуміло зберегти всередині ВУАН свою автономію. Академія в своїй діяльності намагалась реалізувати кращі традиції наукових товариств - це орієнтація на те, щоб стати науково-культурним центром республіки, широкі зв'язки з позаакадемічною науковою громадськістю, творче використання суто наукових започаткувань товариств і в першу чергу у царині україністики, застосування громадських форм і методів організації наукових досліджень, намагання скоординувати діяльність вчених УСРР, Західної України і діаспори.

Візьмемо другий елемент соціального знання УСРР 1920-х років - науково-дослідні кафедри. Після ліквідації університетів і створення мережі спеціалізованих вузів, у яких до того ж кафедри було замінено предметними комісіями, провідні вчені старої формації (Д.Багалій, В.Бузескул, Д.Зеленін, В. Рязанов, Д. Яворницький) почали теоретичну і практичну проробку питання створення нових форм організації дослідної роботи. Так, у січні 1921 р. почалось створення науково-дослідної кафедри українознавства у Катеринославі, влітку 1921 р. - у Ніжині кафедри історії, культури та мови, а у Харкові - науково-дослідного інституту соціальних наук з кафедрами історії, марксизму, культури. На початок 1924 р. в Україні функціонувало дев'ять суспільствознавчих кафедр у Києві, Харкові, Ніжині, Одесі, Катеринославі, Кам'янець-Подільському. Вони проіснували до кінця 1920-х років.

Науково-дослідні кафедри створювались на базі дореволюційних державних і громадських наукових структур (кафедри університетів та інститутів, музеїв, наукові товариства), з використанням матеріального і кадрового потенціалу. Наркомос України змушений був піти назустріч ініціативі вчених, оскільки в умовах непу політично необхідно було залучитись підтримкою з боку наукової інтелігенції (або принаймі, її нейтралізувати). Та й не було іншої альтернативи для створення державної системи соціальних наук.

Таким чином, було вирішене питання щодо використання наукового потенціалу вузів. В тих умовах це був певний компроміс між намаганням більшовицького керівництва України ліквідувати дореволюційну науку і розумінням того факту, що на пустому місці створити радянську вищу школу неможливо. І якщо у 1921-1923 рр. Наркомос розглядав кафедри як "базу планомірного створення нової науки", то з 1924 р. було розпочато підготовку до ліквідації кафедр, оскільки науковці цих установ не захотіли ставати цією базою. І все ж таки кафедри працювали, і досить ефективно.

Домінування тенденції до використання дореволюційної спадщини у 1920-і рр. над тенденціями революційного "оновлення" науки і плідні наслідки цього досить рельєфно простежуються на прикладі долі дореволюційних наукових товариств. Це тим більше показово, бо наукові товариства склали ліву частку національного потенціалу (точніше, його елементів) суспільствознавства України. Наукові товариства мали широкі й сталі зв'язки з широкими колами наукової й культурної

громадськості і стали одним з істотних чинників української національної революції.

Так, напередодні Лютневої революції в Україні лише в галузі історії та археології діяло 13 регіональних і 9 загальноросійських наукових товариств та 6 вчених губернських архівних комісій, що за характером діяльності були тотожні товариствам.

Наукові товариства, як і всі наукові структури, важко переживали лихоліття 1918-1922 рр., і значна їх частина, навіть таке авторитетне, як Харківське історико-філологічне, припинили своє існування з власної ініціативи, інші (Одеське товариство історії та старожитностей, церковно-історичні) перестали функціонувати на початку 1920-х років через політичний тиск більшовицького режиму. Та все ж порівняно з іншими структурними дореволюційного потенціалу наукові товариства виявились більш пластичними, і до того ж навіть в буремні 1918-1920 рр. почали з'являтися нові наукові товариства у Полтаві, Ромнах, Харкові. З початком непу активність науковців по створенню нових або оживленню старих товариств, попри насторожене ставлення до цієї діяльності ЧК, значно посилилась. Таким чином, варто підкреслити, що на початок 1920-х років наукові товариства залишились практично єдиним дієздатним елементом дореволюційного наукового потенціалу.

Саме наукові товариства (їх матеріальна база, кадри, традиції) стали підґрунтям для створення нових наукових закладів суспільствознавства. Так, до радянських установ перейшли бібліотека, музей і архів Харківського історико-філологічного товариства; колекції Одеського товариства історії і старожитностей і Подільського церковного історико-філологічного стали базою для створення музеїв; члени Ніжинського історико-філологічного товариства взяли найактивнішу участь у створенні Ніжинської науково-дослідної кафедри. До кінця 1920-х років продовжували більше десяти старих товариств: Історичне Нестора-Літописця, Одеське бібліографічне, Київське історико-філологічне, Товариство дослідників Волині і т. п. Лише на зламі 1920-1930-х років ці установи було закрито владою.

Таким чином, можна так відповісти на запитання, винесене у заголовок статті: і континуїтет, і розрив спадковості. До кінця 1925 р. переважав континуїтет. Він був наслідком не стільки цілеспрямованої політики, скільки результатом певного компромісу між владою і вченими. Влада неодноразово - у 1920, 1922, 1925, 1926 і 1927 роках намагалась покласти край елементам спадковості у розвитку вітчизняного суспільствознавства. Але навальна атака зустрічала опір з боку наукової інтелігенції. Тому КП(б)У послідовно створювала відповідний плацдарм (радянська і соціалізація науки) для рішучого наступу.

У 1928 р. цей плацдарм, з урахуванням загальнополітичної ситуації, настільки зміцнів, що влада перейшла в наступ на рештки "буржуазної науки". І саме з цього року розрив спадковості став однією з домінуючих рис радянського суспільствознавства.

Summary. The process of development of the Ukrainian Social sciences and humanities in 20-s as well as the persecution of the prominent scientists by the state is shown in the article.

Список літератури

1. Наука и научные работники СССР.- Ч. VI.- Л., 1928; СанктПетербурзьке відділення Архіву РАН.- Ф.155.- Оп.2.- Спр. 812 - 861.
2. Підраховано: Наука на Україні.- 1926.- Т.1.; Держархів Харківської області.- Ф.667.- Оп.286.- Спр. 213.- Арк. 3-12.
3. Підраховано: Научные кадры и научно-исследовательские учреждения СССР. - С. 59 - 62.
4. Там само. - С. 35 - 37.
5. Там само.

6. Там само. - С. 38
7. Вернадський В.І. Из спогадів. Перший рік Української академії //Наука і культура.- Вип.22.- К., 1990.- С.46, 55.
8. ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр.1978.- Арк. 43.